

ინსბრუკის ღანბანი, რომელსაც მუცა საყვანაძის ქართული კვდუხრის ღანბანდოვანია

INNSBRUCK PLATE – ENCYCLOPEDIA OF MEDIEVAL GEORGIAN CULTURE

ბექა ჭიჭინაძე

ისტორიის ბაკალავრი, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Beka Chichinadze

Bachelor of History, Sokhumi State University

Abstract

In Innsbruck, Austria, is preserved a unique Medieval art artefact, an enamel-decorated plate. Its height – five Centimeters, Diameter – twenty-five Centimeters. Dark Red, Yellow, Green, Blue, Turquoise, Black and White Colors are used in his images. In the middle of the plate, a circle depicts a famous story, The Rise of Alexander the Great – the young man holds crossed sticks in his hands, surrounded by two birds. Around the circle containing image of Alexander, there are six other circles below the plate and six on the lower side and images of Peacocks, lions, as well as a wide variety of compositions: Snakes with Eagle claws, Winged Horses, Wrestlers, Dancers and Acrobats, Flute players, Birds and Trees of life. Inscription shows that this plate was received as a gift from one of the Artuqid rulers – Amir Daud (1114-1142), the owner of Hisn Kaifa. According to some researchers, this product belongs to the Georgian school of enamel. Many images of plates are repeated on various monuments of Georgian art of this era.

We have shown several cases, when various stories and plant motifs reflected on the plate, are repeated in the Georgian ecclesiastical art.

In the Middle Ages, enamel products had a very high price, which is why this product was considered a suitable royal gift in Georgia. Georgian chronicles pay great attention to the royal gift and attach special importance to the ability to choose a worthy gift among the qualities necessary for the king.

The Innsbruck plate also belongs to this tradition, as a magnificent monument of Medieval art, where many images from this era can be found, which, unlike ecclesiastical art, are not limited.

Keywords: Innsbruck, Georgia, Plate, Alexander the Great, Enamel.

აბსტრაქტი

ავსტრიაში, ინსბრუკში, ფერდინანდუმის მუზეუმში დაცულია შუა საუკუნეების ხელოვნების ერთ-ერთი უნიკალური ნიმუში, მინანქრის გამოსახულებებით შემკული ღანბანი.

გარი, მისი სიმაღლე ხუთი სანტიმეტრია, დიამეტრი ოცდახუთი სანტიმეტრი. მრავალფეროვან გამოსახულებებში გამოყენებულია მუქი წითელი, ყვითელი, მწვანე, ლურჯი, ფირუზისფერი, შავი და თეთრი ფერები. ლანგრის შუაგულში, წრეში, გამოსახულია ალექსანდრე მაკედონელის ამაღლების ცნობილი სიუჟეტი – ახალგაზრდა კაცს ხელებში გადაჯვარედინებული კვერთხები უჭირავს, გარს კი ორი ფასკუნჯი უდგას. ალექსანდრეს ამაღლების სცენის მომცველი წრის ირგვლივ გამოსახულია ექვსი სხვა წრე ლანგრის შიდა მხარეს, ექვსი კი ქვედა მხარეს, სადაც გვხვდება ფარშევანგებისა და ლომების გამოსახულებები. ამასთანავე, ლანგარზე მოცემულია საკმაოდ მრავალფეროვანი კომპოზიციები: არწივი ბრჭყალებში მოქცეული გველით, ფრთოსანი ცხენები, მოჭიდავეები, მოცეკვავეები და აკრობატები, მეჩონგურეები, ფლეიტაზე დამკვრელები, ჩიტები და სიცოცხლის ხეები.

მკვლევართა აზრით, ლანგარი საქართველოდან ძღვნის სახით უნდა ჰქონდეს მიღებული ერთ-ერთ ართუკიდ მმართველს, ჰისნ ქაიფას მფლობელ ამირ დაუდს (1114-1142). ყურადსაღებია, რომ ლანგრის მრავალი გამოსახულება მეორდება ამ ეპოქის ქართული ხელოვნების სხვადასხვა ძეგლებზე.

შუა საუკუნეებში მინანქრის ნაკეთობებს ძალიან მაღალი ფასი ჰქონდათ. ჩანს, სწორედ ამიტომ მიიჩნიეს ის საქართველოში შესაფერის სამეფო ძღვნად. ქართული მატინანები ძალზედ დიდ ყურადღებას უთმობენ სამეფო ძღვენს და მეფისათვის აუცილებელ თვისებებს შორის ღირსეული ძღვნის შერჩევის უნარს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებენ, სწორედ ამ ტრადიციის ფარგლებში თავსდება ინსბრუკის ლანგარიც, როგორც ქართველი ხელისუფლისაგან ძღვნად შერჩეული შუა საუკუნეების ხელოვნების დიდებული ძეგლი, სადაც ამ ეპოქის საერო სულისკვეთების ამსახველი მრავალი გამოსახულებაა დატანილი, რომელიც საეკლესიო ხელოვნების ნიმუშებისგან განსხვავებით კონფესიური ნიშნით შეზღუდული არაა, ამიტომაც მისი წყაროთმცოდნეობითი ღირებულება „ოქროს ხანის“ ქართული კულტურის შესასწავლად მეტად მაღალია.

საკვანძო სიტყვები: ინსბრუკი, საქართველო, ლანგარი, ალექსანდრე მაკედონელი, მინანქარი

შესავალი

ავსტრიის ქალაქ ინსბრუკში, ფერდინანდუმის მუზეუმში ინახება შუა საუკუნეების ხელოვნების ერთ-ერთი უნიკალური ნიმუში – მინანქრის გამოსახულებებით უხვად შემკული ლანგარი. მისი სიმაღლე ხუთი სანტიმეტრია, დიამეტრი კი ოცდახუთი სანტიმეტრი. გამოსახულებები მოცემულია მუქი წითელი, ყვითელი, მწვანე, ლურჯი, ფირუზისფერი, შავი და თეთრი ფერებით (სურ. 1). ლანგარზე დატანილ ცენტრალურ წრეში გამოსახულია ცნობილი სიუჟეტი, ალექსანდრე მაკედონელის ამაღლება, ახალგაზრდა კაცს ხელებში გადაჯვარედინებული კვერთხები უჭირავს, გარს კი ორი ფასკუნჯი უდგას. (სურ. 2). აღნიშნული სიუჟეტი მომდინარეობს ფსევდოკალისტენეს რომანიდან „ალექსანდრიანი“, რომელიც შუა საუკუნეების ყველაზე პოპულარული რომანი იყო. ალექსანდრეს ამაღლების სცენის მომცველი წრის ირგვლივ გამოსახულია ექვსი სხვა წრე ლანგრის შიდა მხარეს, ექვსი კი ქვედა

მხარეს (სურ. 3), რომლებშიც მოთავსებულია ფარშევანგებისა და ლომების გამოსახულებები. გარდა ამისა, ლანგარზე მცენარეული ორნამენტების ფონზე მოცემულია საკმაოდ მრავალფეროვანი კომპოზიციები: არწივი ბრჭყალებში მოქცეული გველით, ფრთოსანი ცხენები, მოჭიდავეები, მოცეკვავეები და აკრობატები, მეჩონგურები, ფლეიტაზე დამკვრელები, ჩიტები და სიცოცხლის ხეები. განსაკუთრებით შთამბეჭდავი მათგან, ვფიქრობ, მოცეკვავე ქალებისა და აკრობატების (ძველ ქართულად მუშაითების) გამოსახულებებია (სურ. 4, 5).

კიდევბზე ლანგარს დაუყვება შეცდომებით სავსე არაბული წარწერა, საიდანაც ირკვევა, რომ ის არაბულ სამყაროში არ უნდა იყოს დამზადებული.

ინსბრუკის ლანგარის მკვლევარი, სკოტ რედფორდი აცხადებდა, რომ მინანქარი არსებითად უცხო იყო ისლამური სამყაროსათვის. ჩანს, ის ძღვნის სახით მიიღო ართუკიდმა მმართველმა, ჰისნ ქაიფას მფლობელმა ამირ დაუდმა (1114-1142), ვისი სახელი და გენეალოგიაც დატანილია ხსენებულ ფსევდოარაბულ წარწერაზე, რომელიც, როგორც აღინიშნა, უამრავ ისეთ შეცდომას შეიცავს, რომლის გათვალისწინებითაც შეუძლებელია ის ისლამურ სამყაროში იყოს დამზადებული.

მკვლევრები შენიშნავენ, რომ შუა საუკუნეებში ქრისტიანულ სამყაროში ისლამურ ნაწარმზე მაღალი მოთხოვნილებიდან გამომდინარე, ხშირად არაბული წარწერებით ქრისტიანებიც კი ამკობდნენ ქსოვილებსა და ჭურჭლეულს (Redford 1990, 132).

საერთოდ, მინანქრის დამზადება უალრესად შრომატევადი პროცესი იყო, რომელიც ვირტუოზულ ტექნიკას, უზარმაზარ ძალისხმევასა და დროს მოითხოვდა, ამიტომაც მინანქრის ნაკეთობები გამორჩეულად ფასობდნენ.

მინანქრის მრავალრიცხოვანი გამოსახულებებით უხვად მორთული ინსბრუკის ლანგარი იმდენად დიდებული ნახელავია, რომ თამამად შეიძლება ითქვას – ის წარმოუდგენლად მაღალღირებული ნაკეთობაა.

ერთი შეხედვით ლანგარი ბიზანტიური მინანქრის სკოლის პროდუქციას მოგვაგონებს, მაგრამ მთელი რიგი ნიშნების მიხედვით ის სხვა კულტურული სამყაროს პროდუქტი უნდა იყოს, რომელიც თავის თავში აერთიანებს როგორც ბიზანტიურ-ქრისტიანულ, ისე ისლამური კულტურის ელემენტებსაც. ამიტომაც რედფორდი, რომელმაც ყველაზე საფუძვლიანად შეისწავლა ნაკეთობა, სავსებით სამართლიანად უკავშირებს მას საქართველოს, როგორც ქრისტიანული და ისლამური კულტურების ჰარმონიზების დიდი ტრადიციის მქონე ქვეყანას, სადაც, ამასთანავე, მინანქრის ნაკეთობების წარმოების დიდი ტრადიცია არსებობდა (იქვე).

მეთოდი

ნაშრომში შესწავლილია შუა საუკუნეების მინანქრის ერთ-ერთი გამორჩეული ნიმუშის, ინსბრუკის ლანგარის გენეზისის საკითხი.

ნაკეთობის მრავალრიცხოვანი კომპოზიციები პარალელიზირებულია ამავე ეპოქის ქართულ რელიეფებთან, ჰორელიეფებთან და მხატვრობასთან. სხვადასხვა წერილობითი წყაროების ჩვენებების საფუძველზე კონსტრუირებულია ის კულტურული კონტექსტი, რომელმაც მისი მხატვრული თავისებურებები განსაზღვრა.

შედეგები

წინამდებარე სტატიაში, განსახილველი საკითხის გარშემო უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მონაცემების შეჯამების გარდა, მოცემულია ახალი მტკიცებულებებიც საკვლევი ნაკეთობის ქართული წარმომავლობის შესახებ:

1. ლანგრის ცენტრალური კომპოზიცია ალექსანდრეს ამალღების გამოსახულებით, სიუჟეტურად და სტილისტურად ზედმიწევნით იმეორებს ხახულის ტაძრის რელიეფზე გამოსახულ ალექსანდრეს ამალღებას, რაც ლანგრის ქართული წარმომავლობის სასარგებლოდ მეტყველებს.
2. ლანგრის ერთ-ერთი კომპოზიცია, არწივი ბრჭყალებში მოქცეული ნადირით, ზედმიწევნითი სტილისტური იგივეობით გამეორებულია ხახულის ცნობილ არწივის ჰორელიეფში.
3. ლანგარზე კომპოზიციების ფონად მოცემულია სამყურა ყვავილი, რომელიც ყველაზე პოპულარული დეკორატიული მოტივი საქართველოში მე-12 საუკუნეში იყო, სწორედ იმ ეპოქაში, რომელსაც განეკუთვნება ინსბრუკის ლანგარი.
4. უცხოელ მკვლევართა ნაწილის აზრით მინანქრის ეს ლანგარი ართუკიდ მმართველს საქართველოს მეფე დიმიტრი პირველმა მიუძღვნა. კვლევაში ნაჩვენებია, რომ ამ თვალსაზრისს მნიშვნელოვანი საფუძველი მოეპოვება იმ დიდმნიშვნელოვანი გარემოების სახით, რომ მეფე დიმიტრი უშუალოდაა დაკავშირებული მინანქრის ქართულ სკოლასთან, რამდენადაც ხახულის კარედის მინანქრის ხატებით შემკობა სწორედ მის სახელთანაა დაკავშირებული.

მსჯელობა

ინსბრუკის ლანგრის ცნობილმა მკვლევარმა სკოტ რედფორდმა განიხილა შემთხვევები, როდესაც ლანგარზე მოცემული გამოსახულებები საოცარი მსგავსებითაა გამეორებული ამავე ხანის ქართული კერამიკის მონატულობაში, მაგალითად, ლანგარზე გამოსახული ლომი, რომლის პოზა, აგებულება და ცალკეული დეტალებიც იმავენაირადაა გადმოცემული ამავე ეპოქის ქართული თასების ლომის გამოსახულებებზეც. გარდა ამისა, ლანგარზე ასახული მოცეკვავეც სტილისტურად იმეორებს ამავე ეპოქის ქართულ თასებზე გამოსახულ მოცეკვავეებს. მნიშვნელოვანია, რომ ლანგარზე და თასზე მოცემული მოცეკვავეები ატარებენ ერთნაირ სამოსსა და თავსაბურავებს. უფრო მეტიც, რედფორდის დაკვირვებით, საოცარი მსგავსებაა მოცეკვავეთა თვალ-წარბსა და ცხვირებს შორისაც. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ქართული თასების მცენარეული ხვეულები სტილისტურად ეხმიანებიან ინსბრუკის ლანგრის ხვეულებს. ამ მნიშვნელოვან დეტალს, ჩვენის მხრივ, შეიძლება დავუმატოთ ის საგულისხმო გარემოებაც, რომ ინსბრუკის ლანგრის მცენარეული ორნამენტების ძირითადი მოტივი სამყურა ყვავილია (სურ. 6). გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით კი აღნიშნული მოტივი ქართულ ხელოვნებაში ყველაზე პოპულარული სწორედ მე-12-საუკუნეში იყო (ჩუბინაშვილი 1959, 561).

მკითხველის ყურადღებას მივაქცევ კიდევ ერთ მნიშვნელოვან პარალელს, რომელიც სკოტ რედფორდს გამორჩა.

ხახულის მე-10-საუკუნის ტაძრის სამხრეთ შესასვლელზე გამოსახულია საკმაოდ საინტერესო, კვლევის ჩვენი მიზნებისთვის კი გადამწყვეტი მნიშვნელობის კომპოზიცია – ალექსანდრე დიდის ამალლების რელიეფი (სურ. 7). საერთოდ, ეს სიუჟეტი შუა საუკუნეებში ძალიან პოპულარული იყო და თითქმის მთელ იმდროინდელ ქრისტიანულ სამყაროში გვხვდება, მაგრამ ხახულის რელიეფი გარკვეული თავისებურებით ხასიათდება (ხუნდაძე 2007, 49). როგორც შენიშნავდით, ხახულის ალექსანდრე მაკედონელი და ფასკუნჯები სტილისტურად ზედმიწევნით იმეორებენ ინსტრუქის ლანგარისას. მხედველობაში მისაღება იხიცი, რომ ანდრე გრაბარი საუბრობს მე-12-საუკუნის თასზე კავკასიიდან, რომელზეც აგრეთვე ალექსანდრეს ამალლებაა გამოსახული, ამიტომაც უფლება გვაქვს ვთქვათ, რომ არსებობდა ალექსანდრეს ამალლების იკონოგრაფიის ქართული ვარიაცია, რომელიც ხახულის რელიეფზე, ინსტრუქის ლანგარზე და ზოგ სხვა მასალაზეა მოცემული. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში ალექსანდრე მაკედონელი ლამის ჰაგიოგრაფიულ პერსონაჟად იქცა, ქრისტიანული წყაროები მას ჭეშმარიტი ღმერთის აღმსარებლად წარმოგვიდგენენ, ამიტომ არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ ძველი ალექსანდრე მართლად შერაცხილი ალექსანდრე ხახულის რელიეფზე წმინდანის შარავანდითაა გამოსახული. ქართული წყაროები კიდევ უფრო შორს მიდიან, ლეონტი მროველი ალექსანდრე მაკედონელს ფაქტობრივად ქართული ეთნიკური იდენტობის დამფუძნებლად მიიჩნევს, მიაწერს რა მას ქართლიდან უცხოტომელთა განდევნასა და ხელისუფლების დაწესებას (ყაუხჩიშვილი 1942, 12). გასათვალისწინებელია ისიც, რომ როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში საქართველოს მეფე მიიჩნეოდა „ალექსანდრეს ჭიშკრის“, ანუ დარიალის მცველად, და ამდენად, ალექსანდრეს მესაყდრედ, ადგილმონაცვლედ, რომელიც ჭიშკრის მიღმა მყოფ ბარბაროსთა შეკავებით ალექსანდრესაგან დაწყებულ საქმეს აგრძელებდა. ყველაფერ ამის გამო ალექსანდრეს იკონოგრაფიას საქართველოში უნივერსალურთან ერთად კონკრეტული, საკუთრივ ქართული, განზომილებაც გააჩნდა.

ხახულის კომპოზიცია, ვფიქრობ, მრავალ სხვა მონაცემთან ერთად ნათელს ჰფენს ლანგარის წარმომავლობის საკითხს.

ინსტრუქის ლანგარის სიუჟეტებთან პარალელიზმის თვალსაზრისით, ვფიქრობ, საყურადღებოა ხახულის ცნობილი ჰორელიეფიც – არწივი ბრჭყალებში მოქცეული ცხოველით, აღნიშნულ კომპოზიციას სიუჟეტურად და სტილისტურად ზედმიწევნით იმეორებს ლანგარის ერთ-ერთ წრეში გამოსახული არწივი და მის ბრჭყალებში მოქცეული ნადირი (სურ. 8, 9).

ლანგარის გამოსახულებების მსგავსება ქართულ მასალასთან არ შემოიფარგლება მხოლოდ ქართული კერამიკის მოხატულობასთან და რელიეფებთან პარალელებით. თვალსაჩინო მსგავსების დანახვა შესაძლებელია მე-12-საუკუნის ქართულ ხელნაწერთა მინიატურებთანაც და, ცხადია, მინანქრის ხატებთანაც. რედფორდი ფიქრობს, რომ ამის საპირისპიროდ, ლანგარის გამოსახულებებს ძალიან ცოტა რამ აქვთ საერთო ბიზანტიურ მინანქართან, მკვეთრი ფერებითა და გაბედული მონასმებით ინსტრუქის ლანგარი იმეორებს ქართული მინანქრის მთავარ თავისებურებებს, მაგრამ ავტორის აზრით ლანგარის ქართული წარმომავლობის შესახებ მეტყველებს სხვა, არანაკლებ მნიშვნელოვანი გარემოებებიც, ისტორიული კონტექსტი და წარწერის შინაარსი. (Redford 1990). აქ იგი გულის-

ხმოზს იმ ურთიერთობებს, რომელიც ბაგრატიონებსა და ართუკიდებს შორის არსებობდა. ართუკიდი ილ ლაზის შემდეგ განსაკუთრებული ინტერესი კავკასიის მიმართ სწორედ ლანგრის წარწერაში მოხსენიებულ დაუდს, ჰისნ ქაიფას გავლენიან ართუკიდ მფლობელს ჰქონდა, რომელიც საქართველოს წინააღმდეგ კოალიციურ ლაშქრობაშიც მონაწილეობდა. მკვლევარი, აღმოსავლეთმცოდნე, გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავდა, რომ მოსულის ძლიერი ათაბაგის, იმად აღ დინ ზენგის აგრესიამ შეზღუდა გავლენიანი და ენერგიული დაუდის აქტიურობა (ჯაფარიძე 1995, 65), რაც მას ძლიერ საქართველოსთან კეთილმეზობლური ურთიერთობებისკენ უბიძგებდა. თავის მხრივ, ერთ-ერთ ყველაზე გავლენიან მეზობელთან კეთილმეზობლური ურთიერთობები მისაღები იყო საქართველოსთვისაც, რომელიც დემეტრე პირველის მმართველობისას უწინდებურად აქტიურ საგარეო პოლიტიკას ვერ აწარმოებდა.

სკოტ რედფორდის კვლევებზე დაყრდნობით ალი მინათმა გამოთქვა სახსრებით მისაღები მოსაზრება, რომ „ეს ლანგარი შესაძლოა ძღვნად ჰქონდეს მიღებული დაუდს დიმიტრი პირველისაგან, დავით მეოთხის მემკვიდრისაგან“ (Mynat 2017, 185). ვფიქრობ, დემეტრე პირველის ბიოგრაფია, მეტადრე მისი კულტურული პოლიტიკა, მხარს უჭერს ამგვარ თვალსაზრისს. ლანგრის არაბული წარწერა ხოტბას ასხამს დაუდ ჰისნ ქაიფელს, უწოდებს რა მას ბრწყინვალე წინამძღოლს, ურწმუნოთა მსვრელს, ღმრთივდამყარებულსა და რწმენის მახვილს. თავისთავად გასაკვირი იმაში არაფერია, რომ ქრისტიანი ხელისუფალი პატივისცემით, თუნდაც განდიდებით, მიმართავდეს მუსლიმ ხელისუფალს, მაგრამ გასაოცარი ისაა, რომ ამ შემთხვევაში ქრისტიანი ხელისუფლისაგან მუსლიმი მიმართველი არა ნეიტრალური, არამედ საკუთრივ მუსლიმური რელიგიური ფორმულებითაა განდიდებული, თუმცა ეს ერთი შეხედვით უცნაური გარემოება აღარ გაგვიკვირდება, თუკი გავიხსენებთ, რომ თავად მუსლიმი ხელისუფლებიც თავიანთ მიმართვებში საქართველოს მეფეებს ამგვარადვე განადიდებენ. ქართველი მონარქები მუსლიმთა მიმართ გასაოცარი პატივისცემით იყვნენ გამსჭვალულები, განსაკუთრებით ამ მხრივ დავითი და მისი ვაჟი, სწორედ დემეტრე გამოირჩეოდნენ. ამ შემწყნარებლური გარემოს შესახებ თავად მუსლიმი ავტორები გვაწვდიან შთამბეჭდავ ცნობებს. ზაქარია ალ ყაზვინი წერს: „ალ ქურრის (მტკვრის) ერთ ნაპირზე [მუსლიმური] ლოცვისკენ მოუწოდებენ, მეორეზე კი ზარს რეკენ“ (ცქიტიშვილი 1975, 40).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგადაა ცნობილი იმ პრივილეგიების შესახებ, რაც მუსლიმურ თემს დავით აღმაშენებელმა მიანიჭა. ამიტომაც, ყურადღებას ამ მოვლენის შედარებით ნაკლებ ცნობილ მხარეებზე გავამახვილებ. გამორჩეულად ყურადსაღები, ვფიქრობ, ისაა, რომ მუსლიმი ისტორიკოსის, ალ ფარიკის გადმოცემით, დავითმა მუსლიმებს სხვასთან ერთად მოუხსნა უშრისა და ხარაჯის გადასახადებიც. ამასთან დაკავშირებით მკვლევრები შენიშნავენ, რომ ხსენებული გადასახადებისაგან მუსლიმები საკუთრივ მუსლიმურ ქვეყნებში, მუსლიმური ხელისუფლების პირობებშიც არ ყოფილან გათავისუფლებულები (ჯაფარიძე 1995, 235). სწორედ ამგვარი შეღავათები წარმოადგენდნენ რეალურ საფუძველს ალ ფარიკის ცნობისა, რომ საქართველოში მან ნახა ისეთი „პატივისცემა მუსლიმებისა, როგორიც მათ ბაღდადშიც არ ექნებოდათ“ (სიხარულიძე 1985, 90). არაბულენოვანი თურქი ისტორიკოსის, სიბტ იბნ ალ ჯაუზის მიხედვით, დავითმა „ააშენა ქარვასლები სტუმართათვის და სახლები მქადაგებელთათვის, სუფიებისა და პოეტებისათვის, დააწესა მათთვის სტუმართმოყვარეობა“ (ცქიტიშვილი 1967, 205). მნიშვნელოვანია, რომ

მუსლიმთა და მათი წრიდან გამოსული კულტურის მოღვაწეების მიმართ ასეთივე გულს-
ხმიერი იყო დავითის ვაჟი, დემეტრეც, ალ ფარიკი ქართველი მუსლიმების შესახებ წერს:
„მე ვნახე ალიმები, მქადაგებლები, დიდებულები, სუფიები, მლოცველები, რომელთაც
მეფე (დიმიტრი) პატივით იღებდა და ასაჩუქრებდა, ის კეთილად ექცეოდა [მათ], რისი
მსგავსიც არ არსებობს” (სიხარულიძე 1985, 90). ამ ხელშეწყობის წყალობით არაერთი
მუსლიმი კულტურის მოღვაწე ეწეოდა ნაყოფიერ საქმიანობას მუსლიმურ ღვთისმეტყვე-
ლებაში, პოეზიაში, ფილოსოფიაში თუ მედიცინაში...

ჩვენთვის ცნობილია ათ თიფლისისა და ალ-ქ(გ)ურჯის ნისბის მატარებელი არაერთი
მუსლიმი მოღვაწის სახელი, ას_სამ’ანი წერს, რომ „გამოვიდა აქედან ჯგუფი მეცნიერთა
და ჰადისის მცოდნეთა.... აბუ ბაქრი აქ დაიბადა. იგი იყო ავტორიტეტი, სანდო, ბევრი
ჰქონდა ნამუშევარი ჰადისებზე... ალ ჰუსეინ ათ თაფლისი... ითვლებოდა იგი რჩეულად და
აღმატებულად... ალ მადაინი ათ თაფლისი... ალ-ქ(გ)ურჯი.... ეს არის ნისბა ქურჯისათ-
ვის... გამოვიდა აქედან მრავალი მავლა, რომლებიც ისმენდნენ ჰადისებს და გადმოსცემდ-
ნენ” (სიხარულიძე 1976ა, 47).

ალ ჯაუზის გადმოსცემით, დავითი „ყოველ პარასკევს შედიოდა მეჩეთში, მასთან ერ-
თად იყო ხოლმე მისი შვილი დიმიტრი, ისმენდა ხუტბასა და ყურანის კითხვას და აძლევდა
ხატიბსა და მუეზინებს მრავალ ოქროს“ (ცეციტიშვილი 1967, 205).

ყოველივე ამის შემდეგ გასაკვირი არაა, რომ როგორც მუსლიმი ისტორიკოსები გად-
მოგვცემენ, მუსლიმებს საქართველოში შეეძლოთ „აშკარად და დაუფარავად ეკითხათ ყუ-
რანი“ (იქვე).

იბნ ჰაუკალის თხზულების მე-12საუკუნის ჩანართში ნათქვამია: „ქურჯთა (გურჯთა)
მეფე, მიუხედავად მისი ურწმუნოებისა, მწყსავს მის (თბილისის) (მუსლიმურ) მოსახლე-
ობას და იცავს მათ მხარეს ყოველგვარი ზიანისაგან. ისლამის წესები იქ ისევე [სრულდ-
ბა], როგორც წინათ. საკრებულო მეჩეთი დაცულია ყოველგვარი უკეთურობისგან. მეფე
ანთებს იქ სანთელსა და კანდელს და ასრულებს რაც საჭიროა. აზანი მის ყველა მეჩეთში
წარმოითქმის აშკარად და ჭეშმარიტად. მათ ვერავინ აყენებს ვნებას. ახლა ერთმანეთ-
შია არეული მუსლიმი და ქურჯი” (სიხარულიძე 1976ბ, 35). ჰაუკალის მე-12 საუკუნის ჩა-
ნართში ასახული სინამდვილე – მუსლიმთა და გურჯთა აღრევა, თავისებურად დაფიქ-
სირებულია ქრისტიანულ წყაროებშიც. მე-12 საუკუნის ცნობილი ქრისტიანი კანონისტი,
ბალსამონი, შემოფოთებული იყო იმით, რომ ქართველები მიუხედავად მათი მართლმადი-
დებლობისა უნათესავდებოდნენ მუსლიმებს (ვრიონისი 1971, 176). საქართველოში ამგ-
ვარი ტოლერანტობის (თუმცა ეს ტოლერანტობაზე გაცილებით მეტია) სულისკვეთების
პირობებში, რომლის გარანტიც სწორედ მეფე დემეტრე იყო, ვფიქრობ, კარგად გასაგე-
ბი ხდება ლანგარის წარწერაზე დატანილი მუსლიმი მმართველის ხოტბა. განცვიფრებაში
მოგყავართ ბრწყინვალე მუსლიმი პოეტის, ხაყან შარვანელის ცნობასაც, რომლის თანახ-
მაც მუსლიმური ჰაჯის შესრულებასა და წმინდა ადგილების მოლოცვაში მას სწორედ
დემეტრე დაეხმარა (კვაჭაძე 2019, 29). დემეტრეს მუსლიმ მმართველებთან არამხოლოდ
პოლიტიკური, არამედ სამეცნიერო ურთიერთობებიც კი აკავშირებდა. აბულ ჰასან ბეიხა-
კი წერს, რომ დიმიტრიმ სულთან სანჯარს არაბულ და სირიულ ენებზე შედგენილი რამდე-
ნიმე შეეკითხვა გაუგზავნა, რომლის პასუხებიც სულთნის ბრძანებით ხსენებულმა ბეიხა-
კმა შეადგინა (ჯავახიშვილი 1902, 399). საერთოდ, უცხო კულტურების შესწავლა მე-12
საუკუნის საქართველოში ინტელექტუალური განვითარების მნიშვნელოვან საშუალებად

ითვლებოდა. საქართველოს ეკლესიის ერთ-ერთი გამორჩეული მოძღვარი და ინტელექტუალი, იოანე პეტრიწი მიიჩნევდა, რომ „არამცირედ გულმეჩემობამდე“ და საფუძვლიან ცოდნამდე თუ უნივერსალიამდე მისვლა შესაძლებელი იყო სწორედ კულტურების შედარებითი ანალიზით.

დემეტრეს კულტურული ცხოვრებიდან უდავოდ გასათვალისწინებელია კვლევის მიზნებისთვის საფუძველმდებარე ის მოვლენაც, რომ იგი უშუალოდაა დაკავშირებული მინანქრის ქართულ სკოლასთან.

ხახულის დიდებული კარედი სწორედ დემეტრემ შეამკო მინანქრის ხატებითა და პატიოსანი თვლებით. ვფიქრობ, დემეტრეს ამ ფართო კულტურული და მორალური პერსპექტივის ფარგალში თავსდება ინსბრუკის მომინანქრებული ლანგარიც. შუა საუკუნეების ქართული კულტურის ეს პირმშო, რომელზეც მუსლიმი მმართველის ხოტბაა წარწერილი, როგორც ნივთიერი გამოხატულება საქართველოს კეთილშობილი მეფის მუსლიმური კულტურით გატაცებისა და მუსლიმებისადმი ღრმა პატივისცემისა.

ლანგრის მრავალფეროვანი გამოსახულებები შეუფასებელი ღირებულების წყაროა მე-12 საუკუნის ქართული კულტურის შესასწავლად, რამდენადაც ამ ეპოქის საეკლესიო ხელოვნების ნიმუშები კონფესიური შეზღუდულობიდან გამომდინარე ხშირად სისრულით ვერ გადმოსცემენ ეპოქის ლალ, შეიძლება ითქვას „ვეფხისტყაოსნის“ სულს, ინსბრუკის ლანგრის კომპოზიციები კი მიზნად სწორედ ამ საერო, მაჟორული სინამდვილის აღბეჭდვას ისახავენ: მოჭიდავეები, მოცეკვავე ქალები და კაცები, აკრობატები, მეჩონგურეები თუ ფლეიტაზე დამკვრელები, რომელთა სახითაც მე-12 საუკუნის საქართველოს მრავალფეროვანი კულტურული ცხოვრების ანარეკლებთან გვაქვს საქმე. ეგზოტიკური და ფანტასტიკური ცხოველები და ფრინველები, რომლებიც ამ ეპოქის ადამიანთა მდიდარ მხატვრულ წარმოსახვასა და წარმოდგენებს გვიშლიან თვალწინ.

ფრთხილი და ხანგრძლივი დაკვირვება ლანგრის კომპოზიციებზე ათვალსაჩინოებს ძველი ქართული ხელოვნების განუმეორებელ თავისებურებას. მიუხედავად იმისა, რომ ტექნიკურად მინანქრის „დამორჩილება“ რთულია, კომპოზიციები შთამბეჭდავი ექსპრესიულობით გამოირჩევიან, მოცეკვავეები და მეჩონგურეები გარბიან, ცხოველები გადასახტომად შემზადებულან და საცაა ისკუპებენ.

მინანქრის ამ დიდებულ სამყაროში თითქოს გაკადნიერდნენ და საღვთოდ გადანახული ზედაშე ადამიანური ღმერთისთვის მოიხმარეს, უგულებელყვეს სასულიერო კანონიკა თუ ასკეტიკა და თავდავიწყებულ როკვას მიეცნენ თავისი მსუბუქი და მოქნილი სხეულებით.

ვფიქრობ, მთავარი თავისებურება და ჩანაფიქრი, რომელიც აქ უზადოდაა ხორცშესხმული, არის შეგრძნების ბუნებრივი ზღვრის გადალახვა. ვგულისხმობ იმ გარემოებას, რომ ოსტატის მიზანია არა რაიმეს ფოტოგრაფიული ასახვა, არამედ ემოციური და ექსპრესიული სურათის შექმნა, სადაც მოცემულია შეგრძნებისა და განცდის გაორმაგებული შესაძლებლობა. კომპოზიციები საოცრად დინამიკური და ექსპრესიულია, მაგრამ ავტორი ამით არ კმაყოფილდება, ის მიმართავს დამატებით საშუალებებს ექსპრესიის უმაღლეს ნიშნულამდე ასაყვანად. ამ მიზნისათვის იგი მეტად მარჯვედ იყენებს გამოსახულებებიდან გამოყვანილ მრავალფეროვან ორნამენტებს. ორნამენტები აქ ფასადური სამკაულის მეორეხარისხოვან როლს არ ასრულებენ. ცნობილი რელიგიური ფორმულის ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, ისინი არიან „შობილი, და არა ქმნილი“, წარმოიშობიან გამოსახულებე-

ბიდან და აგრძელებენ მას, გამონათქვამენ რა მის დინამიზმსა და ექსპრესიას უფრო მაღალ დონეზე. შეიძლება ითქვას, გამოსახულებებიდან გამომავალი ეს შთამბეჭდავი ხვეულები იმ შინაგან რიტმსა და ტემპს განასახიერებენ, რომლის მთლიანობაშიც მიღწეულია ჰარმონია, რომელიც ემყარება არა აღკვეთილ ვნებას, ასკეზასა და კანონიკას, არამედ სრულფასოვნად გამოვლენილ მძლავრ ადამიანურ განცდებს და ვნებებს, რომელიც ლანგარის კომპოზიციებზე სიცოცხლის ერთ დიდ აფეთქებად აღიბეჭდა (სურ. 10, 11).

მე ხელოვნებათმცოდნე არ ვარ, ამიტომაც, ვფიქრობ, რომ ინსბრუკის ლანგარის ჩემუელი დახასიათება სასურველად მრავალმხრივი არ არის. ვიმედოვნებ, ქართველი ხელოვნებათმცოდნეები მას საფუძვლიანად შეისწავლიან, მაგრამ უცხოელ სპეციალისტთა კვლევებზე დაყრდნობით გვაქვს უფლება განვაცხადოთ, რომ ეს მაღალმხატვრული ნაკეთობა, რომლის ზედაპირიც მთლიანადაა დაფარული ძვირფასი ქართული მინანქრის კომპოზიციებით, უზარმაზარი ღირებულებისაა. ამიტომაც, ის მართლაც სამეფო ძღვენი შეიძლება იყოს, ისიც ისეთი ძღვევამოსილი და კულტურულად დაწინაურებული სახელმწიფოსი, როგორიც მე-12 საუკუნის საქართველოა, და კიდევ უფრო კონკრეტულად, ისეთი მაღალ კულტურული მონარქისა, როგორიც დემეტრე პირველი იყო. ძღვენს, საერთოდ, დიპლომატიურ ურთიერთობებში განუზომლად მნიშვნელოვანი როლი ეკისრებოდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მეფისათვის აუცილებელ თვისებებს შორის საგანგებოდ გამოყოფს საკადრისი ძღვნის შერჩევის უნარსაც: „და ვითარ ვინ აღრაცხნეს რა-ოდენნი საქმენი ეთხოვებიან მეფობასა, რაოდენნი მართებანი და განსაგებელნი, კიდეთა პყრობანი, ნაპირთა მჭირვანი, განხეთქილობათა კრძალვანი, სამეფოსა წყნარებისა ღონენი, ლაშქრობათა მეცადინობანი, მთავართა ზაკვისა ცნობანი, მკედართა განწესებანი, საერთოა შიშნი, საკელოთა და საბჭოთა სჯანი, საჭურჭლეთა შემოსავალნი, მოციქულთა შემთხვევანი და პასუხნი, მეძღვენეთა ჯეროანნი მისაგებელნი, შემცოდეთა წყალობითნი წვრთნანი, მსახურებულთა ნიჭ-მრავლობანი, მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი, მოსაკითხავთა შესატყვისნი მოკითხვანი, სპათა დაწყობანი და ღონიერნი მიმართებანი. და რა-ოდენნი ვინ აღმოწყნეს სიტყვთა უფსკრულისაგან სამეფოთა საქმეთასა, რომელსა შინა ვერ-ვინ ძველთა და ახალთაგან მეფეთაგანი ემსგავსა, ვითარცა საქმენი წამებენ მზისა შარავანდთა უბრწყინვალესნი და ცხადნი, რომელნი სიბრძნითა თვისითა ქმნნა“ (ყაუხჩიშვილი 1942, 225). კვლევის მიზნებისთვის უაღრესად ნიშნეულია, რომ მემატთანე სამეფო თვისებებს შორის, რომლებშიც აღმაშენებელი სწორუპოვარი აღმოჩნდა, ასახელებს „მეძღვენეთათვის ჯეროვან მისაგებელს“ და „მოსაკითხავის შესატყვის მოკითხვას“. დავითის მაღალი კულტურული ტრადიციები და სტანდარტები გრძელდებოდა მისი ვაჟის, დემეტრეს მიერ, ამიტომ, ვფიქრობ, ინსბრუკის ლანგარის გენეზისი ორგანულადაა დაკავშირებული წყაროში ასახულ ამ სინამდვილესთან, საქართველოში უცხო ხელმწიფეთათვის საპასუხო ძღვნის შერჩევის უნარი მეფის აუცილებელ თვისებად მიიჩნეოდა და მას უზარმაზარი ყურადღება ექცეოდა, რისი ცხადი მაგალითიც ინსბრუკის ლანგარია – უცხოელი მმართველისათვის ძღვნად გაგზავნილი, უძვირფასესი მინანქრის კომპოზიციებით მთლიანად დაფარული დიდებული ნაკეთობა. უცხოელ ხელისუფალთათვის საკადრისი ძღვნის გაგზავნა სახელმწიფოს პრესტიჟის საკითხი იყო და ამ ტრადიციას საქართველოში ხანგრძლივი ისტორია გააჩნდა. მის წარმოსაჩენად მოვიხმობ იმპერატორ ადრიანესა და ფარსმან ქველის დიპლომატიურ ურთიერთობებს, რომელსაც ახლებურად, არქეოლოგიური მონაცემების მემშვეობით გავიაზრებთ, რათა შევძლოთ იმ დეტალების წარმოდგენაც, რომლებიც წყა-

როებში დაკონკრეტებული არაა, რადგანაც ისინი მათი ეპოქის სინამდვილის თავისთავად ნაგულისხმევ მოცემულობად არიან აღქმული, რომელიც თავისთავად გასაგები იყო იმ ეპოქის ადამიანებისთვის, მაგრამ გაუგებარია ჩვენთვის, სანამ სამეცნიერო აღჭურვილობას არ მოვიმარჯვებთ.

ადრიანე (117-138) უხვი საჩუქრებით ცდილობდა ფარსმანისაგან შშვიდობის ყიდვას, ძვირფასი საჩუქრების გარდა იბერთა მეფეს მან სპილო და ორმოცდაათ კაციანი რაზმიც გაუგზავნა. რომაელი ავტორები შენიშნავენ, რომ ყველაზე მეტი საჩუქარი ადრიანემ ფარსმანს გაუგზავნა. მგონია, სწორედ ამ სინამდვილის ამსახველი უნდა იყოს თ. დუნდუას მიერ აღნიშნული სათანადო არქეოლოგიური მონაცემები. ვგულისხმობ მისგან დაფიქსირებულ იმ დიდმნიშვნელოვან ფაქტს, რომ ადრიანეს აურეუსები საქართველოში ორჯერ მეტია მიკვლეული, ვიდრე სხვა რომელიმე იმპერატორისა. ალბათ, ეს ადრიანეს უხვი საიმპერატორო ძღვნის ნაწილი იყო, მაგრამ ხსენებული მკვლევარი ამ ყოველივეს სხვაგვარ ახსნას გვთავაზობს. (დუნდუა 2017, 9).

საპასუხოდ ფარსმანმაც გულუხვი ძღვენი გაიღო, მათ შორის მოოქრული წამოსასხამები გამოირჩეოდნენ. თუკი წერილობით მითითებას ფარსმანისაგან იმპერატორისთვის მოოქრული წამოსასხამების გაგზავნის შესახებ განვიხილავთ სათანადო არქეოლოგიური მასალების შუქზე, უფრო სრულ სურათს დავინახავთ. ბაგინეთის სამეფო სარკოფაგში მიკვლეული ქსოვილის ნაფლეთები, რომელნიც იბერიის სამეფო სახლის წევრების, სეფეწულების მოსასხამებს განეკუთვნებოდნენ, სწორედ იმ ეპოქით თარიღდებიან, როდესაც ფარსმანმა ადრიანეს მოოქრული წამოსასხამები გაუგზავნა. ბაგინეთის სარკოფაგში ამ ნაფლეთების გარდა მრავლად იყო შემონახული ოქროს კილიტები, მოწკარუნე ფირფიტები და ოქრომკედის ნაწყვეტები (ლომთათიძე 1977, 25). ანუ ის მასალა, რითაც მოოქრული იყო საკვირველი ქსოვილის ეს წამოსასხამები, მაშასადამე, აქ სწორედ იმ ტექნიკით დამზადებულ წამოსასხამებთან უნდა გვეკონდეს საქმე, როგორც ფარსმანისაგან ადრიანესთვის გაგზავნილი მოოქრული წამოსასხამების შემთხვევაში იყო. მათი დამზადების საიდუმლო თანამედროვე მკვლევართათვისაც კი ამოუცნობია. აქ ვხედავთ ქსოვილის ისეთ ხარისხს, რომლის მისაღებად თვით ბოლო დრომდეც საჭირო იყო თანამედროვე, რთული დაზგების გამოყენება და მასზე მუშაობის წლების მანძილზე გამომუშავებული გამოცდილება. ყოველივე ამასთან შეპირისპირებით შემთხვევითი არ ჩანს ის ხაზგასასმელი ფაქტი, რომ ფარსმანი იმპერატორს სწორედ მოოქრულ წამოსასხამებს უგზავნის, არ შეიძლება შეუნიშნავი დაგვრჩეს საგულისხმო შესაბამისობა ერთი მხრივ არქეოლოგიური მონაცემებით გამჟღავნებულ იბერიულ წამოსასხამთა გამორჩეულ ღირსებებსა და მეორე მხრივ იმ გარემოებას შორის, რომ ის საკადრის საიმპერატორო ძღვნად მიიჩნის. იმპერატორი ფარსმანს განსაკუთრებულ საჩუქარს, სპილოს ჩუქნის, ჩანს, ფარსმანმა საპასუხოდ თვითონაც გამორჩეული ძღვნის შერჩევა სცადა, რამდენადაც მისი და იბერიის პრესტიჟი მნიშვნელოვანწილად სწორედ ამით უნდა განსაზღვრულიყო. ბაგინეთის სარკოფაგში მიკვლეული სწორედ ამ ეპოქის მოოქრული იბერიული წამოსასხამების თითქმის 1800 წლის ნაფლეთებმაც კი, ძაფის სიწმინდით, ქსოვის სინატიფითა და ფერთა განსაკვირვებლად გემოვნებიანი შეხამებით, გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ საგონებელში ჩაადო თვით თანამედროვე სპეციალისტებიც კი, მით უმეტეს საკვირველი უნდა ყოფილიყო იგი იმ შორეულ ეპოქაში, ამიტომაც სავსებით გასაგებია, რომ ეს ჩინებული მოოქრული წამოსასხამები ფარსმანმა რომის მედიდური იმპერატორის საკადრის, საპასუხო ძღვნად

მიიჩნია. როგორც ზემოთ დამოწმებული მემკვიდრე იტყობა: „მეძღვნეთა ჯეროვან მისაგებლად“ და „შესატყვის მოსაკითხავად“. შესაძლებელია, საქართველოდან დაუდ ჰისნ ქაიფელისთვის მინანქრის დიდებული ლანგარის გაგზავნას წინ უძლოდა თავად დაუდისაგან გაღებული ძვირფასი ძღვენი.

დასასრულს, ყოველივე თქმულის შემდეგ, დავასკვნი, რომ უცხო სახელმწიფოებში საქართველოდან ძღვნად იმგვარი „საუცხოო“ პროდუქცია იგზავნებოდა, რომლის წარმოების ტექნიკაც ქართულ კულტურაში ყველაზე მაღალ დონეზე იდგა და რომელსაც დიდი ტრადიცია ჰქონდა – იქნებოდა ეს მაღალი ხარისხის ტექსტილის თუ მინანქრის ნაწარმი, რომელთა ქართული სკოლებიც ვირტუოზული ტექნიკით მთელს იმდროინდელ მსოფლიოში გამოირჩეოდნენ. ამდენად, ინსბრუკის ლანგარი, რომელიც ტექნიკური, სიუჟეტური და ისტორიული კონტექსტის თვალსაზრისითაც ქართულ სამყაროს უკავშირდება, თავსდება ქართული წყაროებისაგან საგანგებოდ ხაზგასმული „ჯეროვანი მისაგებელისა“ და „შესატყვისი მოსაკითხის“ სამეფო ტრადიციაში.

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4 მოცეკვავე ქალი

სურ. 5 აკრობატები „მუშაითნი“

სურ. 6 მცენარეული ხვეულების
სამყურა ყვავილები

სურ. 7 ხახულის რელიეფი, ალექსანდრეს ამალღება

ინსბრუკის ლანგარი,
ალექსანდრეს ამალღება

სურ. 8 ხახულის ჰორელიეფი, არწივი

სურ. 9 ინსბრუკის ლანგრის გამოსახულება,
არწივი

სურ. 10

სურ. 11

გამოყენებული ლიტერატურა:

- დუნდუა, თედო. 2017. *პუბლიკის აგრიპა, ფლავიუს დადე და ორმაგი მოქალაქეობა – არის თუ არა ეს მომავალი ევროპის მოდელი?* თბილისი
- კვაჭაძე მ. 2019. „ხაყანი შირვანელის ხოტბა – მიძღვნილი ქართველი მეფისადმი“, ჯემალ აჯიაშვილის დაბადებიდან 75 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია „კულტურათა დიალოგი გრძელდება“, პროგრამა და თეზისები, თბილისი
- ლომთათიძე, გიორგი. 1977. *საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა პირველ-მეცამეტე საუკუნეებში*. თბილისი: მეცნიერება
- სიხარულიძე, ეთერ. 1976ა. „ას_სამ_ანის ცნობები საქართველოს შესახებ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, 1, თბილისი: მეცნიერება
- სიხარულიძე ეთერ. 1976ბ. იბნ ჰაუკალი თბილისის შესახებ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, 1. თბილისი: მეცნიერება
- სიხარულიძე, ეთერ. 1985. ალ ფარიკი საქართველოში. *სემიტოლოგიური ძიებანი*, 2: 83-90
- ყაუხჩიშვილი, სიმონ. 1942. *ქართლის ცხოვრება*. თბილისი: ანასეული
- ცქიტიშვილი, ოთარი. 1967. სიბტ იბნ ალ ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ. შრომები. *აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია*, 6, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა: 201-213
- ცქიტიშვილი, ოთარი. 1975. *ზაქარიდა ალ კაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*. თბილისი: მეცნიერება
- ხუნდაძე, თამარ. 2007. *ალექსანდრე დიდის ამაღლება ხახულის ეკლესიის რელიეფზე*. ტ. 10. საქართველოს სიძველენი. თბილისი: გიორგი ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევის ცენტრი
- ჯავახიშვილი, ივანე. 1902. „აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია და საქართველოს და სომხეთის ისტორიის მონაცემები“ – ლექცია, წაკითხული პეტერბურგის უნივერსიტეტში
- ჯაფარიძე, გოჩა. 1995. *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო*. თბილისი: მეცნიერება
- Mynat, Ali. 2017. *Cultural and Socio-Economic Relations Between The Turkmen States And The Byzantine Empire And West With A Corpus Of The Turkmen Coins In The Barrer Institute Coin Collection*. PhD diss., The University of Birmingham
- Vryonis, Speros Jr. 1971. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Century through the Fifteenth Century*. Berkeley: University of California Press
- Redford, Scott. 1990. How Islamic is it ? The Innsbruck Plate And Its Setting. *Muqamas*, 7: 119-135
- Чубинашвили, Георгий. 1959. *Грузинское чеканное искусство – исследование по истории грузинского средневекового искусства*. т. 2. Академия наук грузинской ССР. Институт истории грузинского искусства. Тбилиси : Сабчота Сакартвело